

ԴԵՐԲԱՅ. ԲԱ՛Ռ, ԹԷ՛ ԲԱՌԱՁԵԻ

ԱՇՈՏ ՄԿՐԵԱՆ (ashot.mkrian@outlook.com)

ՄՈՒՏՔ

Բառի եւ բառաձեւի որոշման եւ տարբերական խնդիրը՝ որոշ լեզուական միավորների հետ կապուած, մէկն է այն կնճռոտ հարցերից, որի վերջնական պատասխանը մինչ օրս չի տրուել ոչ միայն հայ, այլեւ ընդհանուր լեզուաբանութեան մէջ:

Կա՞յ արդեօք մի այնպիսի սկզբունք, որի միջոցով հնարաւոր լինի լուծել այդ խնդիրը:

Բառի եւ բառաձեւի սահմանագծման ամենամեծ խնդիրն առաջանում է, երբ որոշակի շփման կէտեր են ի յայտ գալիս բառակազմութեան եւ ձեւակազմութեան միջեւ¹:

Ի՞նչ կարգի միավորներ են դերբայներն իվերջոյ, եւ ըստ այդմ՝ ո՞րն է դրանց իրական տեղն արդի արեւելահայերէնի քերականական համակարգում:

Այստեղ մենք կը փորձենք համեմատել եւ համադրել մասնագիտական գրականութեան մէջ եղած մեկնաբանութիւնները, որոնք յաճախ հակասական են եւ ոչ-միանշանակ: Վեր կը հանենք նաեւ բոլոր այն դրոյթները, որոնք կ'օգնեն մօտենալ հարցի լուծմանը:

ԴԵՐԲԱՅԻ ԸՄԲՈՒՆՈՒՄՆ

ԱՐԵՒԵԼԱՀԱՅ ՔԵՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Հայերէնագիտութեան մէջ *դերբայի* ըմբռնումը միանշանակ չէ եւ մինչ օրս էլ բազմաթիւ վէճերի տեղիք է տալիս՝ ընդհանուր սահմանման ճշտումից մինչեւ խօսքիմասային պատկանելութեան հարցը:

Դեռեւս արեւելահայ քերականագիտութեան սկզբնաւորման առաջին շրջանից մի շարք հակասութիւններ են ի յայտ եկել *դերբայ* հասկացութեան առնչութեամբ:

Հարցի շուրջ տարակարծութիւնները նախ եւ առաջ պէտք է կապել *բայ* հասկացութեան քերականական տարբեր ըմբռնումների հետ:

Ըստ իշխող ըմբռնման՝ բայն իբրեւ խօսքի մաս ունի իրար հակադրուող երկու դրսեւորում՝ դիմաւոր (խոնարհուած բայ) եւ անդէմ (դերբայ): Ընդ որում՝ «դերբայ» եզրի տակ միաւորում են թէ՛ անկախ գործածութիւն ունեցող միավորները (*գրել, գրող, գրած, գրելիս, գրելիք*) եւ թէ՛ այսպէս կոչ-

¹ Հրանտ Պետրոսեան, *Հայերէնագիտական բառարան*, Հայաստան հրատ., Երեւան, 1987:

ուած ձեաբայերը (*կախեալ դերբայներ*), որոնք, ըստ էութեան, ոչ-աւելին են, քան բայահիմքեր բայի ժամանակներից մի քանիսի համար²:

Արեւելահայերէնի քերականութեան առաջին տեսաբան Մանուկ Աբեղեանը, *բայ* ասելով, հասկանում է «միայն մի առանձին խմբի կամ տեսակի բառերը», որոնցով «ստորոգումն է արտայայտում»³, ասել է թէ՛ բայական յարացոյցը կազմող ձեւերը՝ բառաձեւերը, ինչպէս՝ *գրում եմ/էի, գրեցի, գրել եմ/էի, գրեմ/-էի* են: Յիշենք, որ բառափոխութեան ձեւերը կամ բառաձեւերը, ըստ լեզուաբանի, բառափոխութեան ձեական մասերով (մասնիկներ) կամ վերջաւորութիւններով կազմուած ձեւերն են⁴, այսինքն՝ թեքուած բայն ու գոյականը, ինչպէս՝ *գրեմ-գրես-գրի* են:; *գիրք(ը/ն/դ/ս)-գրքի(-/ն/դ/ս)-գրքից(-/-ու/դ)* են: Եւ պատահական չէ, որ Հայոց լեզուի տեսութեան հինգերորդ մասը՝ «Բառաձեւեր (Ձեաբանութիւն)», նուիրուած է բացառապէս խոնարհման եւ հղովման համակարգերին⁵:

Քանի որ Աբեղեանը *բայ* է համարում միայն դիմաւոր ձեւերը, որոնք արտայայտում են ժամանակ, դէմք, թիւ, հետեւաբար նաեւ ստորոգում, դրանից ինքնին հետեւում է, որ պէտք է բայական համակարգից դուրս դիտարկէր դերբայները, որ հետեւեալ կերպ է բնորոշում. «այն անունները եւ ածականները, որոնք ցոյց են տալիս բայական իմաստ առանց դէմքի», ապա շարունակում. «...Դերբայներն իսկապէս բայ չեն, այլ բայի հիմքից կազմուած անուն կամ ածական (մականուն, մակբայ)»⁶:

Աբեղեանը տարբերակում է դերբայի հետեւեալ տեսակները.- անորոշ (*գնալ*), ենթակայական (*գնացող*), անկատար (*գնում, գնալիս*), անցեալ (*գնացել, գնացած*) եւ ապառնի, որ «կազմում է ՈՒ, Ի, ԻՔ վերջաւորութիւններով (նկատի ունի ածանցները - Ա.Մ.), որոնք աւելանում են անորոշ դերբայի վերջից, օրինակ՝ *գրել - գրելու, գրելի, գրելիք*», ապա աւելացնում է. «Ի, ԻՔ ածանցներով կազմութիւններն առնում են իբրեւ գոյական եւ ածական անուններ, ուստի դրուած են վերելում անուանական ածանցների մէջ...: Բայական ձեւերի կազմութեան համար առնում է միայն ՈՒ վերջացած ապառնի դերբայը...»⁷: Այսպիսով, լեզուաբանի առանձնացրած անկատար, անցեալ (վաղակատար ենթատեսակը - Ա.Մ.) եւ ապառնի դերբայները համապատասխանում են յետաբեղեանական շրջանում «ներմուծուած» *կախեալ դերբայներին*՝ բացառութեամբ *ժխտականի*

² Գէորգ Զահուկեան, Հայոց լեզուի զարգացումը եւ կառուցուածքը, Միտք հրատ., Երեւան, 1969, էջ 266:

³ Մանուկ Աբեղեան, Հայոց լեզուի տեսութիւն, Միտք հրատ., Երեւան, 1965, էջ 361:

⁴ Նոյն, էջ 6-8:

⁵ Նոյն, էջ 297-348:

⁶ Մ. Աբեղեան, Աշխարհաբարի քերականութիւն, տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, Վաղարշապատ, 1906, էջ 100:

⁷ Աբեղեան, Հայոց լեզուի տեսութիւն, էջ 282-94:

(*ժխտման*)⁸: Եթե *գնալ, գնացող, գնացած* միաւորներն անկախ գործածութիւն ունեցող բառեր են, ապա մի՞թէ արդարացուած է լեզուաբանի այն մօտեցումը, որով վերջիններիս հետ նոյն հարթութեան վրայ են դրում *գնում, գնացել* անկախ գործածութիւն չունեցող «դերբայները» եւ *գնալուն*, որ բազմաթիւ տարակարծութիւններ է առաջ բերում:

Արեղեանն *անկախ* դերբայները ըստ գործառութեան տարբեր խօսքի մասերի է բաշխում. *անորոշը* համարում է գոյական (*դերբայ գոյական/-բայանուն*), *յարակաւոր, ենթակայական, ապառնի դերբայները*՝ ածական (*դերբայ ածական/բայածական*), իսկ *անկաւորի երկրորդ ձեւը*⁹՝ մակբայ (*բայական մակբայ*)¹⁰: Սակայն, ինչպէս նկատում է Զահուկեանը, դրանով հանդերձ, Արեղեանը հակասութիւն է թոյլ տալիս՝ պահպանելով աւանդական ընդհանուր «դերբայներ» անուանումը¹¹:

Հարցի շուրջ յատկապէս Արեղեանի այս տեսակէտը քննադատութեան թիրախ է դառնում խորհրդային շրջանի մի շարք քերականների համար:

Եթէ Ստեփանոս Պալասանեանը դերբայները համարում էր առանձին խօսքի մաս¹², իսկ Արեղեանը բաշխում դրանք տարբեր խօսքի մասերի մէջ, ապա Արարատ Ղարիբեանը եւ Գուրգէն Սեւակը լիովին նոր մօտեցում են որդեգրում. դերբայները բայի սահմաններում քննելով՝ փաստօրէն ընդունում են բայի երկու դրսեւորում՝ *դիմաւոր* եւ *անդէմ*¹³: Բայի այսպէս կոչուած *անդէմ ձեւերի* մէջ առանձնացում եւ նոյն հարթութեան վրայ են դրում *անորոշ, անկատար*¹⁴, վաղակատար, յարակատար, ապառնի, ենթակայական, ժխտական: Ընդգծելի է, որ Սեւակը քննուող միաւորների կազմութեան մասին խօսելիս օգտագործում է «ածանց» եզրը, ինչպէս՝

⁸ *Ժխտման* կամ *ժխտական դերբայը* գրական արեւելահայերէնում առաջինը ճանաչել եւ շրջանառութեան մէջ է դրել Արարատ Ղարիբեանը (Ա. Ղարիբեան, *Հայոց լեզուի քերականութեան դասագիրք*, Հայպետհրատ, Երեւան, 1941, էջ 167):

⁹ *Անկաւոր երկրորդի* մասին խօսելիս Արեղեանը նշում է, որ այն ունի մակբայական նշանակութիւն՝ այդպիսով չանդրադառնալով *գալիս, լալիս, փալիս* միաւորներին, որոնք նաեւ հանդէս են գալիս որպէս բայահիմքեր անկատարի երկու ժամանակների համար: Նոյն միտումը տեսնում ենք նաեւ յետագայ շրջանի հայերէնագէտների աշխատանքներում:

¹⁰ Արեղեան, *Հայոց լեզուի տեսութիւն*, էջ 365:

¹¹ Գ. Զահուկեան, «Ժամանակակից հայոց լեզուի անդէմ բայաձեւերը («դերբայներ»)», *Հայոց լեզուի տեսութեան եւ պատմութեան հիմնահարցերը*, Համազգային հրատ., Պէյրութ, 2000, էջ 57:

¹² Ստեփանոս Պալասանեան, *Քերականութիւն մայրենի լեզուի հայոց*, տպարան Մ. Շարաձէի, Թիֆլիս, 1874, էջ 70-72:

¹³ Գուրգէն Սեւակ, *Ժամանակակից հայոց լեզուի դասընթաց*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 2009, էջ 275:

¹⁴ Սեւակը *գալ, լալ, փալ* բայերի անկատարի երկու ժամանակները կազմող բայահիմքերը եւ *գրելիս, վազելիս* միաւորները միեւնոյն տեսակի՝ *անկաւոր դերբայի* մէջ է դնում, ինչն ուղղակի մերժելի է (Սեւակ, էջ 284):

«Անկապար դերբայը ձեւաւորում է երկու տարբեր ածանցներով՝ **ում** եւ **իս**» կամ «Ենթակայական դերբայը ձեւաւորում է **ող** ածանցով...»¹⁵:

Աշոտ Աբրահամեանն իր *Հայերէնի դերբայները եւ նրանց ձեւաբանական նշանակութիւնը*¹⁶ եւ *Բայը ժամանակակից հայերէնում*¹⁷ մեծաթէք ուսումնասիրութիւններում բայը եւ դերբայը, որոշակի վերապահումներով, ըմբռնում է ինչպէս Սեւակը: Նա նշում է, որ թէեւ դերբայները դիմաւոր ձեւերից տարբերում են նրանով, որ չունեն դէմքի, թուի, եղանակի, ժամանակի քերականական կարգեր, սակայն բայեր են, քանի որ նրանց բնորոշ են բայական հետեւեալ յատկանիշները՝ բայիմաստ, սեռ, խնդրառութիւն եւ մասամբ՝ կերպ: Դրանց աւելացնում է նաեւ այսպէս կոչուած *դերբայական յատուկ իմաստք*: Աբրահամեանը գրում է, որ դա «դերբայի մէջ դրսեւորուող գործողութեան կամ եղելութեան վիճակն է, որ առանձին դերբայների մէջ (ապառնի, վաղակապար, յարակապար) առաւել ցայտուն լինելով՝ մօտենում է ժամանակի կարեգործիային, սակայն չի ստանում ժամանակի կարեգործիայի որոշակիութիւն»¹⁸:

Հարցի շուրջ այսպիսի մօտեցում ունենալով՝ լեզուաբանը տալիս է հետեւեալ սահմանումը. «...բայի դերբայական ձեւեր կամ դերբայներ են կոչւում բայի անդէմ ձեւերը, որոնք բայական մի շարք յատկանիշների հետ գործողութիւնը կամ եղելութիւնը դրսեւորում են տարբեր վիճակներում»¹⁹:

Էդուարդ Աղայեանը, իր նախորդների՝ յետաքեղեանական շրջանի քերականների նման, արեւելահայերէնի բայածեւերի մէջ տեսնում է երկու կարգ՝ *դերբայներ եւ եղանակային ձեւեր*²⁰:

Մանուէլ Ասատրեանը դերբայները բաժանում է երկու խմբի՝ *կախեալ* (անկատար՝ *կարդում*, ապառնի՝ *կարդալու*, վաղակատար՝ *կարդացել*, ժխտման՝ *կարդայ*) եւ *անկախ* (անորոշ՝ *կարդալ*, անկատար II՝ *կարդալիս*, յարակատար՝ *կարդացած*, ենթակայական՝ *կարդացող*, ապառնի II՝ *կարդալիք*)²¹: Դերբայների մասին խօսելիս նա լեզուաբանների ուշադրութիւնը հրաւիրում է «բառածեւ հասկացութեան ըմբռնման եւ դրա ոլորտների սահմանագծման հարցի վրայ»²²: Բերելով *գիրք-գրքի-գրքից-գրքով-*

¹⁵ Սեւակ, էջ 283-90:

¹⁶ Աշոտ Աբրահամեան, *Հայերէնի դերբայները եւ նրանց ձեւաբանական նշանակութիւնը*, ՀՍՍՌ ԳԱ, Երեւան, 1953, 443 էջ:

¹⁷ Ա. Աբրահամեան, *Բայը ժամանակակից հայերէնում*, Ա., ՀՍՍՌ ԳԱ, Երեւան, 1962, էջ 357-418:

¹⁸ Աբրահամեան, *Հայերէնի դերբայները*, էջ 42:

¹⁹ Նոյն, էջ 44:

²⁰ Էդուարդ Աղայեան, *Ժամանակակից հայերէնի հոլովումը եւ խոնարհումը*, ՀՍՍՀ ԳԱ, Երեւան, 1967, էջ 343:

²¹ Մանուէլ Ասատրեան, *Ժամանակակից հայոց լեզուի ձեւաբանութեան հարցեր*, Բ., ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1973, էջ 208:

²² Նոյն, էջ 209:

գրքում-գրքեր-գրքերի-գրքերից-գրքերով-գրքերում յարացուցային շարքը, եւ՝ կարդալ-կարդացած-կարդալիս, կարդացի-կարդացիր-կար-դաց, կար-դամ-կարդաս-կարդայ եւն., գալիս է այն համոզման, որ դրանք նոյն գիրք եւ կարդալ բառերի բառաձեւերն են²³: Լեզուաբանը հարց է տալիս՝ արդե՞սք ճիշտ է այն ընդունուած մօտեցումը, թէ այնպիսի ձեւեր, ինչպիսիք են կարդում, կարդալու, կարդացել եւ (չեն) կարդայ, նոյնպէս բառաձեւեր են համարում: Դրանք, ըստ նրա, «աւարտուած-վերջաւորուած իմաստ չեն արտայայտում, որի պատճառով էլ չունեն բառային անկախ ու ինքնուրոյն գործածութիւն եւ հետեւաբար լեզուի կառուցուածքում ունեցած դերով տարբերում են վերետու բերուած ձեւերից (կարդալ-կարդացած-կարդալիս... - Ա.Մ.) ... խիստ ասած՝ դրանք բառաձեւեր էլ համարել չի կարելի»²⁴:

Ասատրեանը որոշ վերապահութեամբ համակարծիք է²⁵ Զահուկեանի տեսակէտին, թէ «...բաղադրեալ ձեւերի դերբայական մասը համապատասխանում է բայական հիմքին, օժանդակ բայը՝ վերջաւորութեանը»²⁶:

Զահուկեանը բազմիցս է անդրադարձել դերբայների խնդրին: Այդ առումով մեծ արժէք ունեն յատկապէս ժամանակակից հայերէնի տեսութեան հիմունքներ²⁷, ժամանակակից հայոց լեզուի իմաստաբանութիւն եւ բառակազմութիւն մենագրութիւնների համապատասխան մասերը²⁸, «Ժամանակակից հայոց լեզուի անդէմ բայաձեւերը («դերբայներ»)» յօդուածը²⁹:

Առաջին գրքում շեշտը դրում է յատկապէս փոխակերպումների, երկրորդում՝ բառակազմական՝ ածանցական կողմի վրայ, քանի որ նպատակը բառային-իմաստաբանական տարրորոշումն է: Յօդուածում հեղինակը ներկայացնում է դերբայի մասին հայերէնագիտութեան մէջ եղած մեկնաբանութիւնները եւ փորձում որոշել նրա տեղը արդի արեւելահայերէնում:

Ռաֆայել Իշխանեանն իր փոքրածաւալ, սակայն մեծարժէք ուսումնասիրութեան մէջ, անդրադառնալով այսպէս կոչուած անդէմ բայերին, բաւական ինքնատիպ եւ հետաքրքիր մօտեցում է ցուցաբերում հարցին: Նա արդի արեւելահայերէնում առանձնացնում է «անդէմ բայերի հինգ շարքեր (այսինքն՝ հինգ անդէմ բայեր), քանի որ հայերէնում վերջմասնիկների նոյնութեամբ միաւորուած բոլոր բառային շարքերից միայն այդ հինգի մէջ կան վ մասնիկ ստանալու ընդունակ կամ վ մասնիկ ունեցող միաւորներ: Սակայն, եթէ հինգ շարքերից չորսի մէջ վ մասնիկ ստանալու ընդունակ

²³ Նոյն, էջ 209-10:

²⁴ Նոյն, էջ 210:

²⁵ Հմմտ.՝ Ասատրեան, *Ժամանակակից հայոց լեզուի*, էջ 210-13:

²⁶ Զահուկեան, *Հայոց լեզուի զարգացումը*, էջ 266:

²⁷ Հմմտ.՝ Գ. Զահուկեան, *Ժամանակակից հայերէնի տեսութեան հիմունքներ*, ՀՍՍՀ ԳԱ, Երեւան, 1974, էջ 505-28:

²⁸ Հմմտ.՝ Գ. Զահուկեան, *Ժամանակակից հայոց լեզուի իմաստաբանութիւն եւ բառակազմութիւն*, ՀՍՍՀ ԳԱ, Երեւան, 1989, էջ 174-84:

²⁹ Զահուկեան, *Ժամանակակից հայոց լեզուի անդէմ*, էջ 57-74:

միատրոնները կարող են ունենալ նաեւ ուղիղ խնդիր (գրել>գրուող, նաեւ նամակ գրող, գրել>գրուել, նաեւ նամակ գրել, գրելիս>գրուելիս, նաեւ նամակ գրելիս, գրած>գրուած, նաեւ նամակ գրած), ապա հինգերորդ շարքի (**իքով կազմուած**) վ մասնիկ ստանալու ընդունակ որեւէ միատրոն ուղիղ խնդիր չի ստանում (գրելիք>գրուելիք, տեսնելիք>տեսնուելիք, բայց միշտ առանց ուղիղ խնդրի)»³⁰:

Այդպիսով, հինգերորդ շարքը «կիսով չափ է անդէմ բայ» համարում, քանի որ «հեռացած է բայականութիւնից եւ այն անդէմ բայերի մէջ պէտք է դնել պայմանով»³¹:

Խօսելով **ած** ձեւոյթով կազմուած միատրոնների շարքի մասին՝ նա նշում է, որ այն բայականութիւնից հեռանալու այլ կարգի, սակայն աւելի թոյլ նշաններ այնուամենայնիւ ունի³²:

Հայերէնագէտն ուշադրութիւն է դարձնում այն հանգամանքի վրայ, որ հայ քերականագիտութեան մէջ ամենադժար «դերբայ» անուանումը, վերը նշուած անկախ բառային միատրոններից զատ, տարածուած է նաեւ անջատ բայահիմքերի վրայ (*կարողում, կարողացել, կարդալու, կարդայ*): Իշխանեանն իրաւացիօրէն այն համոզմունքն է յայտնում, որ չպէտք է կառչել ամենադժար եզրից, երբ այն «շփոթ է ստեղծում, սքողում է լեզուական իրողութիւնը,- եւ շարունակելով միտքը նշում.- *տուեալ դէպքում, դերբայ անունը կա՛մ անջատ բայահիմքերին պիտի տրուի, կա՛մ անդէմ բայերին*»³³:

ԶԱՀՈՒԿԵԱՆԱԿԱՆ ԸՄԲՈՒՆՈՒՄԸ

Այսպիսով, պարզ երեւում է, որ արեւելահայ քերականների՝ հարցի շուրջ ունեցած պատկերացումները խիստ բազմազան են, իրարամերձ եւ յաճախ ոչ-միանշանակ: Անկախ իրենց քերականագիտական ըմբռնումներից՝ բոլոր ուսումնասիրողներն էլ իրաւացիօրէն նշում են այսպէս կոչուած *անկախ դերբայների* ամենաընդհանրական յատկանիշերից մէկը, այն է՝ բառային անկախ գործածութիւնը: Սրանով հանդերձ, երբ որոշ մասնագէտներ շարունակում են պնդել, թէ վերը նշուած միատրոնները, միեւնոյնն է, բայական բառաձեւեր են, ասել է թէ՛ թեքական ձեւեր, իրենց իսկ առաջ քաշած դրոյթների մէջ թոյլ են տալիս ամենալուրջ հակասութիւններից մէկը: Այս առումով պատահական չենք համարում այն, որ շատերը **ող, ած, իս** ձեւոյթների մասին խօսելիս յաճախ խոյս են տալիս «ածանց» եզրի կիրառումից՝ օգտագործելով «մասնիկ» չէզոք բնորոշումը: Յիշեալ ձեւոյթները բազմիցս ներկայացւում են որպէս «վերջաւորութիւն», ինչը, ի տար-

³⁰ Ռաֆայէլ Իշխանեան, *Արդի հայերէնի հոլովումն ու խոնարհումը*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1971, էջ 145:

³¹ Նոյն, էջ 145:

³² Նոյն, էջ 145:

³³ Նոյն, էջ 146:

բերութիւն *մասնիկի*, միանգամայն սխալ եւ մերժելի է, քանի որ վերջաւորութիւնները երկրորդական բառայարաբերական ձեւոյթներ են՝ թեքոյթներ (հոլովական, խոնարհական, յոգնակերտ մասնիկներ, յօդեր), եւ յստակ պէտք է սահմանազատել «դերբայակերտ» մասնիկներից: Ինչպէս յայտնի է, ածանցներով, կամ որ նոյնն է՝ երկրորդական **բառակազմական** ձեւոյթներով, ի տարբերութիւն երկրորդական **բառայարաբերականների**, բառեր են կազմուում եւ ոչ թէ նոյն բառի թեքական ձեւերը՝ բառաձեւերը: Դերբայների կազմութեան մէջ, սակայն, գործ ունենք միայն ու միայն ածանցների հետ³⁴, հետեւաբար դերբայները բառաձեւեր ներկայացնելն արդարացուած չէ:

Այստեղ հարկ ենք համարում խօսել ածանցների տեսակների մասին, որ տարբերակուում է Ջահուկեանը: Նա առանձնացնում է ածանցների երեք տեսակ՝ **գործառական** (*հմմտ. տուն-տնային*), **իմաստայաւելական** (*հմմտ. տուն-տնակ*) եւ **գործառական-իմաստայաւելական** (*հմմտ. տուն-անտուն*): Փակագծերում բերուած օրինակներից երեւում է, որ երբ 1. - *ային*, 2. - *ակ*, 3. - *ան*- երկրորդական բառակազմական ձեւոյթները միանում են միեւնոյն «տուն» հիմնական ձեւոյթին (այս պարագային՝ բառարմատին), առաջին դէպքում կատարուում է գործառական արժէքի փոփոխութիւն, այլ կերպ ասած՝ խօսքիմասային (բառակարգի) փոխանցում (գոյական>ածական), երկրորդ դէպքում՝ լրացուցիչ իմաստի յաւելում (հմմտ.՝ տուն-*փոքր* տուն), երրորդ դէպքում՝ առաջինի եւ երկրորդի համադրում (հմմտ.՝ *տուն-տանը վերաբերող / յարուկ* եւ միաժամանակ՝ *գոյական*> *ածական*)³⁵:

Ջահուկեանն իր «Ժամանակակից հայոց լեզուի անդէմ ...» յօդուածում, ինչպէս վերն ասուեց, անդրադարձել է «դերբայի» վերաբերեալ հայերէնագիտութեան մէջ տրուած մեկնաբանութիւններին: Մէկ միասնական սահմանում տալու աւանդական լեզուաբանութեան խոցելի կողմը հեղինակը համարում է այն, որ ե՛ւ դիմաւոր, ե՛ւ անդէմ տարբերակների համար ելակէտային են համարուում նոյն յատկանիշերը՝ առանց հաշուի առնելու բայանունների, բայածականների խօսքիմասային պատկանելութիւնը, ինչպէս նաեւ այն, որ բառային անկախ միաւորների կողքին՝ մէկ հարթութեան վրայ, դրուում են այնպիսի միաւորներ, որոնք ընդամէնը բայակազմական հիմքի արժէք ունեն (*կարդում, կարդացել, կարդայ*)³⁶:

Սեւակին քննադատելիս լեզուաբանն իրաւացիօրէն նշում է. «Գ. Սեւակը բայի երկու դրսեւորումների համար ընդհանուր է համարում բայի ի-

³⁴ Բացառութիւն է կազմում միայն «**խ**»ը, որը, հնում հոլովալայային արժէք ունենալով, այժմ վերածուել է ածանցի:

³⁵ Աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Ջահուկեան, *Ժամանակակից հայերէնի տեսութեան*, էջ 151-58, 502-28:

³⁶ Հմմտ.՝ Ջահուկեան, *Ժամանակակից հայոց լեզուի անդէմ*, էջ 57-74:

մասսը, սեռը եւ խնդրառութիւնը: Սակայն եթէ նկատի առնենք, որ՝ ա) բայիմաստը Գ. Սեւակի ըմբռնմամբ բայարմատային իմաստն է եւ կարող է հանդէս գալ նաեւ բայանունների մէջ, բ) սեռը բուն արժէքով (ներգործական եւ կրատրական իմաստների հակադրմամբ) յատուկ է միայն անցողական բայերին, իսկ գ) խնդրառութիւնը ոչ միշտ է բացայայտ արտայայտութիւն ստանում (թոյլ խնդրառութեան դէպքում), ապա կը ստացուի, որ այդ յատկանիշներն անբաւարար են եւ որոշ կարգի բայերից ածանցուած դերբայների ու բայանունների տարբերակման համար որոշակի հիմքեր չեն տալիս»³⁷:

Անդրադառնալով անուանումների անմիասնականութեանն ու անհամակարգայնութեանը՝ Զահուկեանը գրում է. «'Դերբայների' ընդունուած անուանումները կամ աւանդոյթի անքննադատ օգտագործման, կամ էլ պատահական, խորը չմտածուած եզրայանգումների արդիւնք են»³⁸:

Նա իրաւացիօրէն նշում է. «...չի կարելի ստեղծել միասնական տերմինաբանութիւն՝ առանց պարզելու համակարգը կազմող միաւորների ներքին փոխարաբերութիւնների (հակադրութիւնների) բնոյթը: ...«դերբայներ» կոչուող բառերը մէկ ընդհանուր իմաստով միաւորուող բառակա՛րգ են, թէ՛ տարասեռ բառերի պատահական կուտակում (կոնգլոմերատ)՝ իրար մօտ դրուած միայն պարմական աւանդոյթի ուժով: ...այս հարցը լուծելու համար... բառական է ընտրել այն բառակարգերը, որոնք նրանց հետ տերմամբ ընդհանուր են, այսինքն՝ ծագում են միեւնոյն արմատական եւ հիմքային ձեւերից. դրանք մի կողմից՝ դիմաւոր բայերն են եւ միւս կողմից՝ բայերից ածանցուած խօսքի մասերը, յատկապէս բայանունները՝ բայական գոյականները ու բայական ածականները: Ո՞ր բառակարգերի (խօսքի մասերի) հետ պէտք է դրուեն դերբայները՝ դիմաւոր բայերի՞, թէ՞ բաժանց այլ բառերի նման բաշխուեն ըստ տարբեր խօսքի մասերի»³⁹:

Հարցադրումից պարզ է դառնում, որ Զահուկեանը փորձում է գտնել այն ընդհանրական յատկանիշերը, որոնցով հնարաւոր կը լինի բնութագրել, սահմանել ու մէկ միասնական համակարգի մէջ դնել բայահիմքերն ու բայերը: Միայն այդ դէպքում հնարաւոր կը լինի դրանք մէկ եզրի տակ միաւորել: Իսկ դա իրօք՝ հնարաւոր է: Կարծում ենք՝ ոչ, քանի որ հիմքերն ու բառերը համարժէք, համասեռ լեզուական միաւորներ չեն: Ինքը Զահուկեանն է ասում. «Բառային անկախ գործածութիւն ունեցող միաւորների կողքին նրանց մէջ տեղ են գտնում նաեւ այնպիսի միաւորներ, որոնք անկախ բառային արժէք չունեն եւ պայմանականօրէն ու աւանդաբար են բառեր համարում (գրում, գնում. գրել, գնացել. գրի, գնայ)»⁴⁰: Յիշենք, որ

³⁷ Նոյն, էջ 58:

³⁸ Նոյն, էջ 61:

³⁹ Նոյն, էջ 62:

⁴⁰ Նոյն, էջ 61:

դրանք (իմա՝ բայահիմքերը՝ «կախեալ դերբայները») բառեր են համարուում եւ առանձին գրուում միայն այն պատճառով, որ *եմ* օժանդակ բայը կարող է՝ ա) գործածուել նաեւ անկախ բառերի հետ (իմաստ.՝ **Նամակը գրուած է-գրուած նամակ, Թուղթը ճերմակ է-ճերմակ թուղթ**), եւ բ) իր տեղը փոխել «կախեալ դերբայների» նկատմամբ (իմաստ.՝ **Նա գրել է փարիներ առաջ այդ նամակը քեզ-Նա է փարիներ առաջ այդ նամակը քեզ գրել**):

Աւանդական մօտեցումը դրուօինը չի փրկում, քանի որ *ոչ-բառը* բառ համարուել չի կարող. այն հակասում է բառի սահմանմանն ու առհասարակ տրամաբանութեանը:

Այն, որ *եմ* էական բայը գործածուում է անկախ բառերի հետ, բոլորովին այլ երեւոյթ է. այդտեղ **եմը** հաստատում կամ ժխտում է առարկան, յատկանիշը, որ բառեր են՝ անկախ ամէն ինչից, օր.՝ *գրող է-գրող չէ; ծեր է-ծեր չէ*: Մինչդեռ «կախեալ դերբայների» հետ կիրառուելիս, անկախ իր ունեցած դիրքից, *ոչ-բառը*, այսինքն՝ *անջալո բայահիմքը* բառի մաս է դարձնում (հիմք+թեքոյթ), ինչպէս՝ *գրում+եմ*: Հետեւաբար բայահիմքը՝ *ոչ-բառը*, չի կարող սահմանուել, քննուել նոյն չափանիշերով, միեւնոյն էական, տարբերակիչ յատկանիշերով, ինչ որ բառը⁴¹:

Բայահիմքերի եւ բայածանցների միջեւ առկայ ընդհանրութիւնները պայմանաւորուած են բայարմատով եւ հիմքակազմութեամբ, այն էլ, երբ անցեալի հիմքով է կազմուում բառը (*ա* խոնարհման պատկանող բայերը, ինչպէս նաեւ *չ, ան, են, ցն, ացն, եցն* ածանց ունեցողները, օր.՝ *գնալ> գնացող, գնացած, թոչել>թած, հեռանալ>հեռացող, հեռացած, մօլեմալ> մօլեցող, մօլեցած, թոցնել>թոցրած, թարմացնել>թարմացրած, մօլեցնել>մօլեցրած*): Եւ դա միանգամայն օրինաչափ է, քանի որ բերուած բառային միաւորները սերում են բայերից, բաղադրուում են բայահիմքերից, այսինքն՝ բայանուններ են, բայածականներ, բայահիմքով ժամանականիշ բառեր՝ մակբայներ: Բառային արժէք ունեցող միաւորները տարբերուում են նրանով, որ համապատասխան ածանցներով՝ *ող, ած, իս*, ստեղծուած բառային լրիւ ինքնուրոյն միաւորներ են: Նշանակուում է՝ ընդհանրական յատկանիշերով կարող են բնորոշուել միայն համադրական եւ վերլուծական ժամանակները կազմող բայահիմքերը (*մօլեցայ; մօլեմում եմ*), բայց *ոչ*՝ բայանունները, բայածականներն ու բայահիմքով մակբայները (*մօլեցող, մօլեցած, մօլեմալիս*):

Ջահուկեանը, այնուամենայնիւ հակուած լինելով ընդունել դերբայական համակարգ (հաւատարիմ մնալով Բաւմանի ուժին), առաջ է քաշում հարցերի մի ամբողջ փունջ եւ նշում, որ դրանք կարելի է լուծել՝ արդարացնելով գործառական մօտեցումը, այսինքն՝ ընդունելի համարելով Աբեղեանի սկզբունքը: Նախ «....հարկ կը լինէր իրարից անջալել լոկ որ-

⁴¹ Մենք ընդունում ենք Բագրատ Ներսիսեանի այս մօտեցումը: Հեղինակը տուեալ կարծիքը յայտնել է մի անտիպ յօդուածում, որը տրամադրել է մեզ:

պէս վերլուծական բայահիմքեր հանդէս եկող «անկարար» (-ում), «վաղակարար» (-ել/-ացել) եւ «ժխտական» («ժխտման» «դերբայները») (-ի/-ա) հիմնականում գոյականի, ածականի (որոշչի) եւ մակբայի (մակորոշչի եւ պարագայի) գործառնութիւն կարարող անորոշ (-ել/-ալ), «ենթակայական» (-ող/-ացող), «յարակարար» (-ած/-ացած), «ապառնի» (առաջին՝ -ելու/-ալու, երկրորդ՝ -ելիք/-ալիք) եւ «ընթացակցական» («անկարար երկրորդ») (-ելիս/-ալիս) դերբայներից....»⁴²:

Կարծում ենք՝ առնուազն զարմանալի է, որ **ողով** բառերը հայերէնագիտութեան մէջ համարուել են բայածականներ: Պատճառն ըստ երեւոյթին այն է, որ այդ միաւորները դիտարկուել են միայն բառակապակցութեան շրջանակներում՝ որոշիչ-որոշեալ յարաբերութեան մէջ:

Առհասարակ բառն անհրաժեշտ է դիտարկել նախ որպէս բառային ինքնուրոյն հասկացութիւն՝ անկախ դիրքում: Այս դէպքում այն պատասխանում է անուանական՝ գոյականական իմաստը վերհանող հարցին՝ *ո՞վ/ի՞նչը*: Այսպէս, եթէ փորձենք *երգող* բառը «հայերէն է ի հայերէն թարգմանել», ինչպէս ընդունուած է անել քերականութիւններում, կը ստացուի՝ *նա, ով երգում է*: Ուստի՝ **նա**ն ինչպէ՞ս կարող է լինել ածական: Անհասկանալի է:

Այսպիսով, գոյականն ու բայանունը կարող են տարբերակուել հետեւեալ մօտեցմամբ՝ *գրող* (արձակագիր, բանաստեղծ)-գոյական, *քամուց ծօծուող, գիրք գրող, գրող գրիչ*-բայանուն գոյական: Ինչպէս տեսնում ենք, գերադաս դիրքում ձեռք են բերում խնդրառական եւ պարագայական յատկանիշեր, քանի որ բայահիմքով են կազմուած, իսկ ստորադաս դիրքում՝ որոշչային յատկանիշեր, բայց բնականաբար ոչ բայածականներ:

Ջահուկեանը հարկ է համարում բաժանում կատարել *գալ, լալ, տալ* բայերի անկատար ներկայ եւ անցեալ ժամանակները կազմող բայահիմքերի եւ նոյն ձեւն ունեցող այսպէս կոչուած համակատար դերբայի միջեւ⁴³, ինչը, կարծում ենք, արդարացուած մօտեցում է:

Ջահուկեանը թէւ դերբայակերտ մասնիկները գործառական ածանցներ է համարում, այսպէս կոչուած անկախ դերբայները՝ նոր բառեր, իսկ կախեալները՝ վերլուծական բայահիմքեր, այնուամենայնիւ հակուած է մնում պահելու «դերբայական համակարգը», ինչն անհասկանալի է: Նա առաջարկում է եզրային փոփոխութիւնների երեք տարբերակ, ըստ որոնց՝ «անդէմ բայածներին» տրուում են հետեւեալ անուանումները.-

Առաջին՝

1. համընթացական բայահիմք՝ -ում,
2. նախընթացական բայահիմք՝ -ել/-ացել,
3. ապընթացական բայահիմք՝ -դերածական՝ -ելու/-ալու,

⁴² Ջահուկեան, *Ժամանակակից հայոց լեզուի անդէմ*, էջ 67:

⁴³ Նոյն, էջ 67-68:

4. ապընթացական բայահիմք՝ -ի/-այ,
5. անորոշ (բայաձեւ, դերգոյական)՝ -ել/-ալ,
6. համընթացական դերածական՝ -ող/-ացող,
7. նախընթացական դերածական՝ -ած/-ացած,
8. ապընթացական դերածական՝ -ելիք/-ալիք,
9. (համընթացական) դերմակբայ՝ -ելիս/-ալիս:

Երկրորդ՝

1. անկատար առբայ՝ -ում,
2. նախակատար առբայ՝ -ել/-ացել,
3. ապակատար առդերբայ՝ -ելու/-ալու,
4. ապակատար դերբայ՝ -ի/-այ,
5. անորոշ (բայաձեւ)՝ -ել/-ալ,
6. անկատար դերբայ՝ ող/-ացող,
7. նախակատար դերբայ՝ -ած/-ացած,
8. ապակատար դերբայ՝ -ելիք/-ալիք,
9. (անկատար) մակդերբայ՝ -ելիս/-ալիս:

Երրորդ տարբերակում լեզուաբանը պահում է աւանդական «դերբայ» անուանումը: Որոշակի փոփոխութիւններ կատարելով՝ առաջարկում է հետեւեալ անուանումները (վերը տրուած յաջորդականութեամբ).- *անկատար, վաղակատար, ապառնական, ժխտական, անորոշ, համակատար, նախակատար, ապակատար եւ համընթացական*⁴⁴:

Սրանից կարելի է եզրակացնել, որ լեզուաբանը, ծանրակշիռ դատողութիւններ անելով, այնուամենայնիւ յանգում է այն կէտին, որից սկսել էր վերլուծութիւնը:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հիմնուելով Զահուկեանի առաջ քաշած դրոյթների վրայ, կարծում ենք, որ պէտք է լիովին հրաժարուել «դերբայական համակարգ» առանձնացնելու աւանդական մօտեցումից, քանի որ բայահիմքերն ու անկախ գործածութիւն ունեցող բառերը նոյն հարթութեան վրայ քննելն անտրամաբանական է:

Այսպէս կոչուած բուն դերբայները բայական համակարգում պէտք է քննել այնքանով, որքանով դրանք առնչուում են փոխակերպմանը՝ փոխկաղապարմանը:

«Դերբայակերտ» մասնիկները ոչ թէ վերջաւորութիւններ՝ թեքոյթներ, այլ ածանցներ են՝ երկրորդային բառակազմական ձեւոյթներ, որոնցով կազմուում են նոր բառեր՝ բայանուններ, բայածականներ, բայահիմքով ժամանականիշ մակբայներ:

Այսպէս, կարելի է առանձնացնել չորս խումբ.-

⁴⁴ Նոյն, էջ 73-74:

1. գործողութեան անուն ցոյց տուող բայանուն-գոյականներ՝ *-ել/-ալ*.
2. գործողութին կատարող անձ կամ առարկայ ցոյց տուող բայանուն-գոյականներ՝ *-ող/-ացող*.
3. գործողութեան հետեւանք, վիճակ ցոյց տուող բայաձականներ՝ *-ած/-ացած*.

4. բայահիմքով ժամանականիշ մակբայներ՝ *-ելիս/-ալիս*:

Այս միատրոները պէտք է բաշխել. առաջին երկուսը՝ գոյականների, երրորդը՝ ածականների, չորրորդը՝ մակբայների: Այն, որ բայահիմքով են բաղադրուում, առիթ չի տալիս դրանք բայ համարելու այնպէս, ինչպէս **եսից** կազմուած *եսական* եւ *եսականութիւն* բառերը դերանուան մէջ չեն դրոււմ⁴⁵:

PARTICIPLE: WORD OR WORD-FORM?

(Summary)

ASHOT MKRIAN (ashot.mkrian@outlook.com)

This paper examines the definition and differentiation of word and word-form in connection with a participle. The author notes that there have been diverse responses but no comprehensive answer has been given to this challenging question. Interestingly, one needs to note that the same is true for general linguistics too!!

Based on the points of view of Manouk Abeghian, Rafayel Ishkhanian, and, particularly, Gevork Jahoukian, the author concludes that the so-called “main participles” in the verbal system should be analyzed in association with grammatical transformation. Furthermore, the author notes that the particles that form the participles, and are affixes (derivational morphemes) rather than endings (inflectional affixes), according to which verbal nouns, verbal adjectives, and temporal adverbs consisting of verb stems are formed. Furthermore, the author confirms that the “dependent participles” are not words or word-forms, but simply are separate or analytical verb stems.

⁴⁵ Նոյն, էջ 66: